

Philosophical Analysis of the Concept of Forgiveness and Its Relationship to Forgetfulness with Emphasis on Criticism and Analysis of Nietzsche's Argument against Forgiveness

Mohammad Karami

Associate Professor of Philosophy, Kermanshah University of Medical Sciences, Kermanshah, Iran

Behrouz Asadi *

Associate Professor of Philosophy, Kermanshah University of Medical Sciences, Kermanshah, Iran

Extended Abstract

1. Introduction

Forgiveness requires overcoming something within ourselves, overcoming an aspect of our natural reaction to the injustice that has been done to us. The usual and understandable reaction of victims to oppressors includes anger, hatred, disgust, contempt, malice and a range of negative emotions. Anger and resentment are difficult but important emotions to control, and forgiveness is the most obvious virtue that helps us control them. Victims who refuse to forgive their torturers and oppressors often face a double reaction from us. On the one hand, we give them the right to not forgive their torturers for their cruelty and aggression, but on the other hand, deep down, by looking critically at their actions, we would like them to overcome their bitter and tragic feelings and forgive the wrongdoers. The Gospel of Luke quotes Jesus as saying, "If your brother sins, blame him, and if he sins against you seven times a day and comes to you seven times and says, I repent, forgive him." (Luke,17:3-4) According to this verse and

* Corresponding Author: b_asadi@kums.ac.ir

How to Cite: Karami, M., Asadi, B. (2025). Philosophical Analysis of the Concept of Forgiveness and Its Relationship to Forgetfulness with Emphasis on Criticism and Analysis of Nietzsche's Argument against Forgiveness, *Hekmat va Falsafeh*, 21(83), 185-215. doi: 10.22054/wph.2025.84251.2284

numerous other verses, the Gospels emphasize the unconditional forgiveness of sinners. (Graham, 2013:3-4) On the other hand, moderate advocates of forgiveness believe that the guilt and repentance of the wrong person should be a prerequisite for his forgiveness. In other words, as long as the offender does not feel guilty, he does not regret what he did, forgiving him is unwise and even dangerous. But in contrast to these two categories, some, like Friedrich Nietzsche, believe that forgiveness can seem like a result of weakness, lack of honor, and cowardice, because forgiveness tells us to respond to evil with good and to show goodness to those who have wronged us.

The main question of this study is how should we react to the mistakes of others? Is forgetting necessary for forgiveness, and in what cases, is it felt necessary? Is forgiveness a healing and an alternative to permanent hatred and disgust? And are there situations where refusal to forgive is not only permissible but necessary?

2. Literature Review

In an overview of the background of this issue in researches in Persian, in the article "The Virtue of Forgiveness from the Point of View of Supporters and Opponents", we see an examination of this concept from the point of view of morality, the sacred texts of the Abrahamic religions and the views of Islamic and Jewish-Christian commentators and thinkers. The research examines the concept of forgiveness first, then the conditions of forgiveness, and some of the reasons for forgiveness advocates, such as feeling strong and at peace of mind, as well as the reasons for opponents, such as destroying the victim's self-esteem through forgiveness. (Cavandi, 2021)

3. Methodology

This research is based on the study and philosophical analysis of books and articles published in Persian and English.

4. Discussion

One of the most famous reasons for proving the virtue of forgiveness, in addition to being a high-minded sign of generosity and kindness, is its healing and usefulness for both the giver and the recipient of forgiveness parties. The existence of some gospel verses that emphasize unconditional forgiveness is not ineffective in the design of

Nietzsche's view that opposes forgiveness. Whereas, according to some other scriptures, as well as some advocates of forgiveness, revenge and forgiveness are alternatives to the choice of the victim, each of which is justified according to the circumstances. Nietzsche sees forgiveness as an expression of anguish and nursing anger for past injuries, and a cover for resentment and a desire for revenge. In his opinion, forgiveness means overcoming anger and suffering; it always requires ignoring the demand for the right from someone who has been hurt or insulted in some way. Such ignorance makes forgiveness unfair. So Nietzsche opposes any forgiveness in defense of Justice. He sees punishment and revenge as repaying debt. So in the eyes of the debtor and the creditor, punishment is a source of discharge from negative emotions and a source of Justice. Nietzsche recommends forgetting instead of forgiving. In his opinion, active forgetfulness causes someone who suffers not to forget, but to remember without resentment, because staying in the bitter experiences of the past will destroy the power, hope, passion, joy and pride, and someone who does not have the power of this deliberate forgetfulness cannot do anything.

5. Results

Nietzsche's mistake is that he insists on forgetfulness and revenge at the same time, and this portrays a kind of conceptual and behavioral contradiction, because a person seeking revenge has undoubtedly failed to try to forget, or he would have ignored revenge. It seems that Nietzsche is well aware that in any case - forgiveness or revenge - not forgetting and remembering oppression causes a negative feeling of resentment in the victim. Nietzsche's solution to revenge on the one hand, exacerbates violence and hatred in society and on the other hand, makes it difficult to correct the behavior of criminals because revenge has made criminals feel no regret for their actions and continue and justify their delinquency. Nietzsche also generalized the motivation of some people to forgive, which may be out of cowardice and fear of the consequences of revenge against the oppressors, to all humans and ignored any other motivation to forgive. Although in some people, forgiveness may be out of cowardice and a cover for hatred and a desire for revenge, its generalization to all humans shows the fallacy of "misplaced generalization" in Nietzsche's argument.

Therefore, alternatives to revenge such as handing criminals over to the law, excusing and forgiving criminals - taking into account conditions such as regret and the attempt of perpetrator to compensate and correct behavior - violate Nietzsche's view.

Keywords: Forgiveness, Revenge, Morality of Slaves, Active Forgetfulness, Justice.

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل استدلال نیچه علیه بخشودن

محمد کرمی | دانشیار فلسفه، دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران

ID

بهروز اسدی* | دانشیار فلسفه، دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران

* ID

چکیده

یکی از جلوه‌های بروز خیرخواهی یک انسان زمانی است که تصمیم به بخشودن فردی خطاکار که او را مورد ستم قرار داده، می‌گیرد. طرفداران دیدگاه شفابخشی بخشودن، به جهت اثر ویرانگر کینه معتقدند بخشودن، بخشاینده و بخشوده شده را رها و قوی می‌سازد. بخشودن تبریته مجرم نیست بلکه انتخابی برای پایان دادن به چرخه انتقام و واگذاری عدالت به دست خداوند است. در این میان برخی اندیشمندان از جمله نیچه بر مبنای دوگانه‌ی اخلاق بردگان و اشراف، بخشودن را جلوه‌ای از اخلاق بردگان و انسان‌های ضعیفی که توان انتقام ندارند، ارزیابی می‌کند. از نظر او بخشش به عنوان پوششی برای سرکوب احساس کینه و نشانه‌ی ضعف شخصیت، عدم شفافیت، عدم مسئولیت‌پذیری اجتماعی و نبود عدالت است. در خصوص اعمال خطاکاران، نیچه ضمن تأکید بر انتقام بر فراموشی فعال اصرار دارد. در این نوشتار ابتدا تلاش شده تا با تنقیح و تشریح مفهوم بخشودن آن را از مفاهیم رقیب همچون انتقام، عدالت‌خواهی، معذور داشتن، آشتی نمودن و... متمایز نماییم و در ادامه ضمن تبیین دیدگاه نیچه به نقد و بررسی آن اقدام نموده و مغالطه موجود در استدلالش را آشکار کنیم. تاکنون هیچ پژوهش داخلی در خصوص تبیین فلسفی مفهوم بخشودن و ارزیابی دیدگاه نیچه به‌طور خاص صورت نپذیرفته و این مسئله نشانه‌ی نوآوری این نوشتار است.

کلیدواژه‌ها: بخشودن، انتقام، اخلاق بردگان، فراموشی فعال، عدالت.

۱. مقدمه

همه ما می‌دانیم که بخشودن مستلزم غلبه بر چیزی در درون خودمان است؛ غلبه بر جنبه‌ای از واکنش طبیعی‌مان نسبت به ستمی که بر ما رفته است. واکنش معمول و قابل‌فهم قربانیان نسبت به ستمکاران شامل خشم، نفرت، انزجار، حقیر شمردن، بدخواهی و طیف وسیعی از احساسات منفی است. خشم و کینه احساساتی دشوار اما مهم برای کنترل است و بخشش بارزترین فضیلتی است که به ما در کنترل آن‌ها کمک می‌کند؛ بنابراین محور مفهوم بخشش تغییر در رابطه با فرد خاطی است که به وسیله آن فرد می‌تواند فرد خاطی را از گناه مبرا کند (Murphy, 2003:13)؛ باین حال، تحلیل مفهومی بخشش، دارای انبوهی از مشکلات است. وقتی بخشش را تحلیل می‌کنیم به نظر می‌رسد که باید تلاش کنیم تا معنای بخشودن را تعیین کنیم نه اینکه صرفاً معنای بخشودن چیست. بسیاری از افراد بخشودن بی‌قید و شرط را مطلقاً تحسین می‌کنند. استدلال آن‌ها این است که فرد بخشایشگر توانسته بر خشم و خصومتش غلبه کرده و فرد ظالم را علی‌رغم عدم شایستگی‌اش برای بخشودن، عفو نماید. از منظر طرفداران بخشودن، بخشش نشانه بلندنظری، سخاوت و مهربانی است و فعلی است که برای طرفین آن، سراسر خیر و خوبی است (گاراد، ۱۳۹۲:۲۲). قربانیانی که از بخشودن شکنجه‌گران و ظالمان خود امتناع می‌کنند غالباً با واکنش دوگانه‌ای از سوی ما مواجه می‌شوند. از طرفی از باب همدلی و همدردی به آن‌ها حق می‌دهیم که شکنجه‌گران خود را به جهت شدت ظلم و تعرض آن‌ها، نبخشند اما از طرفی در عمق وجود خود، با نگاهی انتقادی به عملکرد آن‌ها، دوست داریم آن‌ها بر احساس تلخ و مصیبت‌زدگی‌شان غلبه کنند و خطاکاران را ببخشند. این مسئله نشان می‌دهد که چقدر در نظر ما، بخشودن نشانه بلندنظری و واکنش بهتری نسبت به روش‌های جایگزین است. به گمان ما بدیل‌های بخشایش، یعنی نفرت و انزجار و انتقام‌نشانه‌ی خامی، بدویت، بی‌فرهنگی و عقب‌افتادگی اخلاقی است. از آنجایی که انتقام‌جویی را از نظر اخلاقی مذموم می‌دانیم، آن را پس‌مانده‌ای از اخلاقیات بدوی و ددمنشانه و حتی شاید واکنشی ماقبل اخلاقی به ظلم و ستم و بدرفتاری در نظر می‌گیریم.

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل ...؛ کرمی و اسدی | ۱۹۱

در انجیل لوقا از قول عیسی چنین نقل شده که: «اگر برادرت گناه کرد او را سرزنش کن و اگر در روز هفت بار نسبت به تو گناه کرد و هفت بار نزد تو آمد و گفت توبه کردم، او را ببخش» (Luke, 17:3-4) عیسی در هیچ جا نمی گوید «اگر برادرت توبه نکند، اشتباه می کنی که او را ببخشی». حتی عیسی در هنگام مصلوب شدن برای شکنجه گران خود چنین دعا می کند: «پدر آن‌ها را ببخش؛ زیرا نمی دانند» با توجه به این آیات و آیات متعدد دیگر، اناجیل بر بخشش بی قید و شرط خطاکاران تأکید دارند (Graham, 2013:3-4). از سوی دیگر طرفداران معتدل بخشش معتقدند احساس گناه و توبه‌ی فردِ خاطی می‌بایست پیش شرط بخشایش او باشد. به عبارتی مادامی که فرد خطاکار احساس گناه نکرده، از کرده‌ی خود پشیمان نیست و اقدامات جبرانی را انجام نداده است، بخشودن او کاری نابخردانه و حتی خطرناک است؛ اما در مقابل این دو دسته، برخی معتقدند که بخشودن می‌تواند ناشی از سست‌عنصری، کم‌شرفی، ضعف، عجز و بزدلی به نظر بیاید؛ زیرا بخشودن به ما می‌گوید بدی را با خوبی جواب بدهیم و در برابر کسانی که به ما بد کرده‌اند از خودمان خیرخواهی نشان بدهیم. فردریش نیچه این واکنش به ستمگری و بدی را عین پذیرش بزدلانه و منقادانه‌ی نگاه خفت‌بار فردِ شرور و خطاکار نسبت به قربانیانش می‌داند. از منظر او بخشش امری است که ضعیفان از روی ناچاری فضیلتی بسازند و چون نمی‌توانند انتقام بگیرند، ضعف خود را بخشش می‌نامند. از نظر او رنجش ما از خطاکاران به واسطه بخشش آن‌ها تشدید می‌شود. نیچه به جای بخشیدن، فراموش کردن را توصیه می‌کند (Digeser, 2001:15). در ادامه این نوشتار به تفصیل این موضع‌گیری را تشریح خواهیم نمود.

پیشینه پژوهش

در بررسی اجمالی پیشینه این مسئله در پژوهش‌های داخلی در مقاله «فضیلت بخشودن از منظر موافقان و مخالفان» شاهد بررسی این مفهوم از منظر اخلاق، متون مقدس اسلامی همچون قرآن، صحیفه سجادیه و دیدگاه‌های مفسران و اندیشمندان اسلامی و همچنین متون مقدس یهودی - مسیحی هستیم. در این پژوهش ابتدا به تمایز مفاهیمی همچون عفو،

صفح، غفر پرداخته شده و در ادامه ضمن بررسی شرایط بخشودن، دلایل موافقان و مخالفان بخشش همچون احساس قوت و آرامش روانی و تخریب عزت نفس قربانی به واسطه بخشودن و ... مورد بررسی قرار گرفته است. (کاوندی، ۱۳۹۹) همچنین در مقاله «بخشش از دیدگاه روان‌شناسی و قرآن کریم» به تحلیل معنای عفو و رابطه آن با فضل در آیات قرآن کریم پرداخته و بخشش را مشروط به شرایطی توصیه نموده و آثار و تبعات مثبت بخشش را بیان نموده و در پایان این واژه را با واژه‌هایی چون غفر، انفاق و ... مقایسه نموده است. (ایمانی فر و دیگران، ۱۳۹۱) اما در میان پژوهش‌های داخلی هیچ پژوهشی به موضوع بخشش از منظری فلسفی با تأکید بر آراء نیچه پرداخته است، لذا پژوهش حاضر نوآورانه است.

سؤال اصلی این پژوهش این است که در مقابل خطاهای دیگران چه واکنشی نشان دهیم؟ پاسخ به این سؤال بر کل زندگی و شیوه تعامل ما با دیگران، تأثیرگذار است و از جمله برخی سؤالات فرعی اینکه آیا فراموش نمودن برای بخشودن ضروری است و در چه مواردی این ضرورت احساس می‌شود؟ چگونه فراموشی را درک کنیم که با بخشودن همراه شده و به عنوان جایگزین معنایی آن عمل کند؟ آیا بخشودن شفاعت بخش و یگانه بدیل برای نفرت و انزجار دائمی است، آن‌هم با توجه به مشکلات و معضلات اخلاقی و روانی که پیش می‌آورد؟ و آیا مواردی هست که سراسرست بگوییم که امتناع از بخشودن نه تنها مجاز بلکه ضروری باشد؟ در این نوشتار سعی بر آن است تا ضمن تنقیح و تنویر مفهوم بخشش و متمایز نمودن آن از دیگر مفاهیم مشابه به تبیین، نقد و بررسی استدلال نیچه علیه بخشودن، پرداخته شود.

۲- چیهستی بخشودن

در این بخش تلاش داریم تا ضمن تحلیل معنایی مفهوم بخشش خطِ فارغ میان این مفهوم با مفاهیمی چون انتقام، عدالت‌خواهی و ... را مشخص کنیم تا از این طریق در تنویر و آشکارسازی مفهوم بخشش توان یابیم. از این‌رو سعی داریم تا ابتدا برخی ویژگی‌های ایجابی و سلبی مفهوم بخشش را تبیین کنیم:

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل ...؛ کرمی و اسدی | ۱۹۳

۱-۲- جذابت و تردیدآمیز بودن بخشش

بخشیدن به عنوان یک ویژگی تحسین‌برانگیز در شخصیت فرد و جلوه‌ای از شکیبایی، بردباری و شفقت نسبت به دیگران، یک فضیلت است. بخشش جذاب است زیرا اوج دیگرخواهی را به نمایش می‌گذارد اما تردیدآمیز است زیرا پاسخ به این سؤال دشوار است که چرا شفقت و خیرخواهی نسبت به یک خطاکار درست است؟ یقیناً انصاف حکم می‌کند ما دوستی و خیرخواهی مان را برای کسانی نگه داریم که رفتار خوبی با دیگران داشته‌اند. از آنجایی که هرگز نمی‌توانیم درک درستی از خیرها و خوبی‌های تبعی بخشودن به دست آوریم؛ از این رو درک و برداشت شفابخشانه از بخشودن، بدین معنا که به خیر و صلاح قربانی است که خطاکار را ببخشد، همیشه درست نیست. برخی از دلایل دشواری و تردیدآمیز بودن بخشودن، خیرخواهی بی‌وجه نسبت به خطاکاران، خلاف عقل و احساس، نافی عدالت و غیرمنصفانه بودن آن است (Graham, 2013:3).

۲-۲- بخشودن صرف بی‌اعتنایی نیست

ممکن است فردی چنین اظهار کند که «من هیچ بدخواهی و تنفیری نسبت به فرد متعرض ندارم زیرا به‌طور کلی نسبت به او بی‌اعتنا شده‌ام. اصلاً هیچ علاقه‌ای به او ندارم و برایم فرق نمی‌کند که زنده باشد یا مرده». نمی‌توان چنین اظهارنظری را حاکی از بخشش دانست؛ زیرا بخشش مستلزم کاری ایجابی‌تر و خیرخواهی نسبت به فرد متعرض است. البته بخشودن مشتمل بر بی‌اعتنایی و عدم احساسات منفی نسبت به فرد جفاکار می‌باشد (گاراد، ۱۳۹۲: ۵۰).

۳-۲- بخشودن الزامی نیست

یکی از دلایل ستایش اخلاقی بخشش، این است که بخشش فراوظیفه است زیرا مستلزم چشم‌پوشی از حق مسلم خود است. واکنش و حق طبیعی هر فرد قربانی نسبت به فرد خطاکار، خشم، کینه و درخواست مجازات اوست. بر این اساس انتخاب و تصمیم قربانی مبنی بر بخشودن، عطیه و هدیه‌ای به فرد خطاکار است. از این رو فرد صدمه‌زننده، کمتر از

هر کسی حق درخواست بخشش و گذشت قربانیان را دارد.

۴-۲- بخشودن، معذور داشتن نیست

اسلاوی ژیزک^۱ در کتاب خشونت^۲، چنین اظهار می‌کند که «خشونت محصول عدم شناخت است» همچنین ضرب‌المثلی فرانسوی چنین می‌گوید که: «فهم همه به معنای بخشودن همه است» جان کلام این است که اگر دریابیم چرا فرد متعرض دست به این تعرض زده است، می‌توانیم دریابیم که چرا او چنین تعرضی را بد نمی‌دانسته است و بنابراین دیگر او در نظرمان فردی بیگانه و متفاوت از خودمان که باید طرد و محکومش کنیم، نخواهد بود. به عبارتی اگر علل ریشه‌ای اعمال خطاکاران را دریابیم، متوجه می‌شویم که اگر ما هم جای آن‌ها بودیم، شاید و احتمالاً همان کاری را می‌کردیم که آن‌ها کرده‌اند. در اینجا ممکن است علی‌رغم کسب این آگاهی، آن فرد را نبخشیم. از این‌رو آنچه عملاً رخ می‌دهد بخشودن نیست، «معذور داشتن» است. (ژیزک، ۸۵:۱۴۰۲) (گاراد، ۸۶:۱۳۹۲) معذور داشتن اگرچه تا حدی به خطاکار حق دادن است، اما حقیقتاً نه نوعی از بخشش، بلکه راهکاری برای کاهش خشم و کینه است. معذور داشتن کسی به این معناست که دیگر او را برای خطایش سرزنش نمی‌کنیم و تقصیر کار به حسابش نمی‌آوریم و بنابراین دلیلی ندارد بر او خشم بگیریم یا از دست او عصبانی و شاکی باشیم. بخشودن با معذور داشتن متفاوت است. در بخشودن ما فرد خاطی و متعرض را به دلیل خطا و تعرضش مقصر و سزاوار نکوهش می‌دانیم و لذا خشم گرفتن و ابراز انزجار از او اگرچه واکنش‌هایی کاملاً معقول و موجه در قبال او و کاری است که انجام داده است اما با این همه فردی که می‌بخشاید از احساس خصومت نسبت به او دست می‌شوید و برایش آرزوی خیر می‌کنید؛ بنابراین زمانی می‌توانیم از بخشودن کسی صحبت کنیم که پیشاپیش بر این باور باشیم که آن فرد خطاکار، در ظلم خود نه معذور است و نه

1. Slavoj Zizek

2. violence

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل ...؛ کرمی و اسدی | ۱۹۵

موجه و کاملاً حق با ماست. رابرت رابرتز^۱، نوروین ریچاردز^۲، پل هیوز^۳ و جوانا نورث^۴ همگی از طرفداران این نظریه هستند (Boleyn-Fitzgerald, 2002:484).

۵-۲- بخشودن شفافبخش است

تصمیم‌گیری برای بخشودن یا نبخشودن تجربه‌ای است که همه ما در برهه‌ای از زندگی در خصوص افراد خطاکار نسبت به خودمان، درگیر آن بوده‌ایم. به عبارتی با توجه به کینه و بیزاری که نسبت به فرد خطاکار در دل داشته‌ایم می‌بایست تصمیم بگیریم که آن کینه را در دل نگه داریم یا از دل بیرون کنیم. اگر تصمیم ما نبخشودن باشد، کینه و نفرت در درون دل ما جا خوش کرده و تداعی خاطره‌ی ظلم آن فردِ جفاکار، هر لحظه ما را رنج خواهد داد؛ زیرا در مقام تمثیل، کینه و نفرت نسبت به کسی مثل این است که خود زهر بنوشیم و انتظار داشته باشیم کسی که از او متنفریم، بمیرد!! اشاره مولر فارنهورتز^۵ به اینکه چگونه بخشش این قدرت را دارد که آینده را از میراث‌های غم‌انگیز گذشته رها کند، تأکیدی بر اثر مطلوب و شفافبخش بخشیدن است (Muller-Fahrenheit, 1997:5). از این رو برخی از طرفداران بخشودن، به جهت اثر ویرانگر کینه، معتقدند ارزش بخشودن و گذشت در این است که هم فردِ بخشاینده و هم فردِ بخشوده شده را رها و قوی می‌سازد. بخشودن سبب می‌شود غل و زنجیرهای گذشته‌ی دردناک‌مان را از پاهایمان بازکنیم و رو به سوی آینده‌ای فارغ از کینه و پراز آرامش حرکت کنیم و درعین حال بخشودن نشانه‌ی مهربانی، سخاوت و بلندنظری ما نیز باشد. بسیاری از کتاب‌های خودیاری و نمایش‌های تلویزیونی بر این اندیشه محوری تمرکز دارند که بخشودن و گذشت به نفع طرفین، شفافبخش و آرامش‌بخش است. (گاراد، ۱۳۹۲: ۲۱-۲۲) بی‌شک همه ما اثر شفافبخش بخشندگی یا بخشوده شدن، آزادگی و آسودگی ناشی از آن را تجربه کرده‌ایم. همچنین

-
1. Robert Roberts
 2. Norvin Richards
 3. Paul Hughes
 4. Joanna North
 5. Muller-Fahrenheit

بخشودن چیزی متفاوت از آشتی است. اکثر نویسندگان بر این باورند که آشتی بدون بخشش یعنی تغییر احساسات و نگرش درونی نسبت به فرد خاطی که بر اساس دلایلی غیر از موارد اخلاقی، صورت پذیرد؛ بنابراین آشتی ذاتاً یک مفهوم اخلاقی نیست. در مواردی آشتی بدون بخشش (ترمیم رابطه برای اهداف ابزاری) و بخشش بدون آشتی (بخشش بدون قصد ترمیم رابطه) اتفاق می‌افتد به عبارتی رابطه این دو مفهوم عموم و خصوص من وجه است (Glas, 2006:186-187).

دیدگاه شفابخشی بخشنندگی در فرهنگ غربی عمیقاً متأثر از مسیحیت و تمرکز آن بر خطاکاران و نیازشان به بخشوده شدن است. عیسی مسیح از ما می‌خواهد که نه تنها «دشمنان خود را دوست بداریم» بلکه «برای کسانی که ما را آزار می‌دهند، دعا کنیم» در مسیحیت، نیاز فرد گناهکار به نجات یافتن و آمرزیده شدن، هسته‌ی اصلی روایت تجسد عیسی مسیح و قربانی شدن او بر صلیب است. بشارت مصلوب شدن عیسی برای نوع بشر، چیزی جز این نیست که همه انسان‌ها از طریق اعمال عیسی، گناهانشان بخشوده و آمرزیده شده‌اند (Graham, 2013:3).

۶-۲- نه به بخشودن، در ستایش انتقام

ستایش عمومی و دائمی درک و برداشت شفابخشانه از بخشودن، با این فرض مبنایی که لازمه رها شدن قربانی از رنج و دردهای خویش، بخشودن است، سبب شده تا هر رویکرد و روش بدیلی برای شفابخشی، غیرمؤثر و غیراخلاقی به نظر آید. در چنین تصویری هرگونه امکانی برای حفظ احساس بیزاری، به نحوی که اخلاقاً موجه باشد، نادیده گرفته می‌شود و از ابتدا فرض بر این گذاشته شده که امتناع از بخشودن عملی غیراخلاقی است؛ بنابراین بایستی مراقب این حجم تبلیغات به نفع بخشودن بود و در همه حال به این مسئله واقف بود که گاهی انتقام گرفتن نیز تشریف بخش است. گاهی خطاست اگر فرض را بر این بگذاریم که انتقام‌گیری سبب سرخوردگی و ناامیدی فرد می‌شود. بعضی اوقات حجم ظلم و تعدی به حدی است که تنها راه تشفی خاطر، انتقام‌جویی است. به واسطه انتقام، قربانی احساس می‌کند که از زیر بار ستم‌هایی که بر او رفته، خلاص شده و عدالت و انصاف

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل ...؛ کرمی و اسدی | ۱۹۷

دوباره به زندگی او بازگشته است؛ بنابراین این توهمی ظاهر فریب است که فرض کنیم که انتقام همیشه ناکارآمد و به لحاظ شفافبخشی، غیر مفید است. نمایشنامه هملت حکایت ناتوانی شاهزاده از گرفتن انتقام قطعی از قاتل پدرش و آزاری است که از این ناتوانی می‌برد. همچنین آن قانون اخلاقی مکتوم فیلم‌های وسترن را در نظر بگیرید که در آن‌ها مقاومت، ایستادگی و مجازات نقش مهمی در ماجرای این فیلم‌ها دارد. انتقام گرفتن یکی از بخش‌های بسیار تشفی‌بخش داستان واقع‌نمای این فیلم‌ها است. (گاراد، ۱۳۹۲: ۶۰) گاهی اوقات نبخشودن نه به انگیزه انتقام بلکه به انگیزه‌ی برقراری عدالت است. در اینجا موضع اخلاقی و عملی چنین فردی به هیچ وجه کم‌اهمیت و خوارشمردنی نیست. قربانی ممکن است به این فکر کند که آنچه جامعه‌ای آشفته و زخم‌خورده لازم دارد، شاید عدالت باشد و نه بخشودن. از این رو در برخی مواقع بهترین راهکار به منظور کمک به صلح و ثبات و امنیت جامعه و عدم تکرار موارد مشابه جرم و جنایت، اجرای عدالت و نبخشودن است.

۷-۲- تفاوت عدالت‌خواهی و انتقام

یکی از مؤلفه‌های مهم در درک و برداشت افراد از عدالت‌خواهی، تلافی‌جویی و به کیفر رساندن مُتَعَرِّضان است. در انتقام‌جویی هم همین انگیزه یعنی فرد جفاکار به سزای عملش برسد، وجود دارد؛ اما این دو، تفاوت‌های فراوانی باهم دارند. انتقام معمولاً شخصی، خصوصی و توأم با لذت و تحمیل رنج بر فرد جفاکار است. در انتقام معمولاً کیفر بیش از حد و نامتناسب است؛ اما عدالت امری عمومی، منصفانه و متناسب با جرم است و لذت بردن از رنج انسان جفاکار به هیچ روی در اجرای عدالت جایی ندارد. انتخاب میان دو گانه‌ی اجرای عدالت یا بخشش، انتخابی میان عملی خودخواهانه یا عملی اخلاقی نیست که کفه ترازو را به نفع بخشش سنگین کند. هدف اصلی در انتقام‌جویی رسیدن به احساس تشفی و رضایت خاطر از دیدن رنج و درد انسان جفاکار است؛ چه این درد در خدمت عدالت باشد چه نباشد؛ اما هدف اصلی در عدالت‌خواهی تصحیح و رفع ستم و بازگرداندن نظم اخلاقی جامعه است. همچنین از دیگر تفاوت‌های عدالت‌خواهی و انتقام این است که فردی که خواست قلبی‌اش عدالت‌خواهی است از تخفیف به حق در مجازات فرد جفاکار،

خشنود می‌شود؛ زیرا این احتمال را می‌دهد که فرد جفاکار بدین وسیله اصلاح شود؛ اما فردی که انگیزه‌ی قلبی‌اش انتقام است، از تخفیف مجازات فرد ستمکار توسط نهادهای قضایی، ناخشنود است (گاراد، ۱۳۹۲: ۶۵-۶۲). بر اساس این تفاوت‌ها، عدالت به هیچ‌روی صرفاً نقابی بر چهره انتقام نیست بلکه امری مستقل و دارای اهمیت اخلاقی درجه اول است.

۳- دیدگاه نیچه در مورد بخشودن به مثابه شفابخشی

تحلیل‌های فلسفی معاصر تلاش دارند تا با تحدید معنای بخشش، از تأثیر تأکید اخلاق‌گرایان بر فضیلت بودن همیشگی بخشودن بکاهند. از نظر نیچه اگر یک فضیلت دارای عواقب منفی بسیاری باشد، درواقع یک رذیله است. بر همین اساس معتقد بود ما باید باور خود مبنی بر اینکه «بخشش یک فضیلت است» را با این باور که «بخشش امری پیچیده است»، جایگزین کنیم (Boleyn-Fitzgerald, 2002:488). یکی از منتقدان دیدگاه «بخشودن به مثابه‌ی شفابخشی» نیچه است. منتقدان دیدگاه شفابخشی بخشودن معتقدند این نوع دفاع از بخشودن بسیار سطحی، خام و نازل است؛ زیرا به اثرات فاجعه‌بار و هولناکی که جفاکاران بر سر قربانیان خود می‌آورند، بی‌اعتنا بوده، آن‌ها را کم‌اهمیت تلقی نموده و یا نادیده می‌گیرد. برخلاف دیدگاه معاصر که بخشش را غلبه بر رنجش می‌داند؛ از نظر نیچه، بخشش به پوششی برای سرکوب احساساتی که کینه‌توزی و انتقام‌نمیده می‌شود، تبدیل می‌شود. (Nietzsche, 2000:427) دیدگاه نیچه در باب اخلاق به‌درستی در مقاله اول کتاب *تبارشناسی اخلاق*^۱ ارائه شده است. او به بررسی منشأ اصطلاحات «خوب»^۲ و «بد»^۳ و وارونگی آن‌ها توسط اخلاق برده به اصطلاحات «خوب» و «شر»^۴ می‌پردازد. با یک شجره‌نامه زبانی تاریخی همان‌طور که او آن‌ها را در جامعه خود مشاهده می‌کند، «قدرتمند»^۵ یا «استاد» با «خوب» ریشه مشترک دارند. نیچه معتقد است که اصطلاحات

1. on the genealogy of morals

2. good

3. bad

4. evil

5. powerful

6. masters

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل ...؛ کرمی و اسدی | ۱۹۹

اخلاقی مثبت منعکس کننده ویژگی های طبقه اشراف بالاتر و اصطلاحات اخلاقی منفی منعکس کننده ویژگی های اخلاقی طبقه پایین جامعه هستند. تبدیل از «خیر» اشرافی به «شر» برده، کلید شورش بردگان علیه اشراف است. از دیدگاه برده، اخلاق اشرافی «خوب» به «شر» بی ارزش تبدیل می شود و آنچه در اخلاق اشرافی، «بد» تلقی می شود، اکنون در اخلاق برده به عنوان «خوب» دیده می شود. نیچه اصطلاح کینه^۱ را به کار می برد تا سناریویی را ترسیم کند که در آن اخلاق به مثابه ترفندی علیه ضعیفان به کار گرفته می شود تا در ضعف خود حقیر باقی بمانند و آن ها نسبت به اشراف نجیب حسادت کنند. اخلاق بردگی منفی و واکنشی است و این وارونگی به عنوان یک عمل کینه توزانه علیه طبقه حاکم خود را نشان می دهد؛ بنابراین نیچه بخشش را به عنوان بخشی از اخلاقی می داند که به ضعیفان قدرت می بخشد. این اخلاق ترحم و انفعال، منجر به همنوایی یا نگرش گله ای می شود. بخشش ناشی از وارونگی ارزش های یهودی- مسیحی است که در آن افراد قوی، از نظر اخلاقی بد نشان داده می شوند. بخشش نشانه ی سلب مسئولیت اخلاقی افراد در قبال اعمال نادرست است و به همین دلیل، احیای روابط با خطاکاران بدون پرداختن به تخلف آن ها، ناعادلانه و سست است (Nietzsche, 2000:471). از نگاه نیچه اخلاق ارباب و بنده دیدگاه های متفاوتی دارند. اربابان نجیب و مغرور فراتر از رنجش، احساس پشیمانی و گناه زندگی می کنند و از عزت نفس و تسلط بر خود برخوردارند. آن ها از آسیب دیدگی مصون هستند و نیازی به بخشش ندارند؛ زیرا احساس کینه و نفرتی نسبت به دیگران ندارند. نیچه معتقد است شخص واقعاً نجیب، کینه و احساس پشیمانی یا گناه را تجربه نمی کند، چون همچون شخص ضعیف و برده نیست که نتواند از حق خودش دفاع کرده و یا انتقام بگیرد. از این رو مجبور نیست که موقتاً ببخشد و فراموش کند (Matthews, 2016:83) (Yandell, 1998:49). نیچه در توصیف دیدگاه ضعیفان و مظلومان معتقد است آن ها در سخن با یکدیگر چنین می گویند: «بیایید مانند شیران نباشیم، خوب باشیم! و خوب یعنی کسی که زور نمی گوید و آزاری به کسی نمی رساند و به کسی نمی تازد و در پی تلافی نیست و

1. resentment

انتقام را به خدا واگذار می‌کند؛ کسی مثل ما سر به تو، اهل صبر، فروتن و عادل که دنبال شر نمی‌گردد» و در ادامه معنای این سخنان ضعیفان را چیزی جز «چه کنیم که ما بی‌زوران بی‌زوریم و همان بهتر که دست به کاری نزنیم، چرا که زورمان نمی‌رسد» نمی‌داند. از نظر نیچه این کار ضعیفان، مصداق خودفریبی است که فرد، ناتوانی خود را در زرق و برق فضیلت تسلیم و رضا و سکون و انتظار پنهان می‌کند (نیچه، ۱۳۷۷، ص ۵۵). بخشش انسان‌های ضعیف چیزی جز کینه‌توزی، اخلاق بردگی و دشمنی عمل و زندگی فعال نیست. به قول نیچه: «مرد کینه‌توز نه راست‌قامت است و نه ساده لوح و نه صادق و روراست با خود. روحش چشمک می‌زند، روح او مخفیگاه‌ها، راه‌های مخفی و درهای پستی را دوست دارد، او می‌داند که چگونه باید سکوت کرد، چگونه فراموش نکرد، چگونه صبر کرد، چگونه موقتاً خود را تحقیر و فروتن کرد (نیچه، ۱۳۷۷، ص ۴۶).

نیچه همان درک و برداشت شفابخشانه را از بخشودن دارد. به نظر او قربانیان به دلیل آزار و اذیت‌هایی که دیده‌اند، می‌بخشند تا خودشان احساس بهتری پیدا کنند؛ اما برخلاف مدافعان مدرن این درک و برداشت، نیچه نگاهی تحقیرآمیز به این عمل و رفتار شفابخشانه دارد. به نظر او بخشودن به هیچ‌روی عملی بلندنظرانه و سخاوتمندانه نیست. آنچه نزد نیچه اهمیت دارد خشم و کینه است. خشم و کینه‌ای که اگر قرار است خطاکاران نسبت به خویش را ببخشاییم، نمی‌توانیم بر آن فائق آییم. نیچه می‌پرسد کیست که احساس خشم و کینه می‌کند؟ او خود پاسخ می‌دهد که بیشتر این انسان‌های ضعیف هستند که از احساس خشم و کینه در عذاب‌اند، حال آنکه آدم‌های قوی (که نیچه تحسینشان می‌کند) هرگز چنین احساسی ندارند. وقتی انسان‌های ضعیف بر خشم و کینه‌شان غلبه می‌کنند و آزاردهندگان خود را می‌بخشند؛ آنچه واقعاً این افراد انجام می‌دهند، شانه خالی کردن از زیر بار مبارزه‌ای است که همه باید در آن شرکت کنیم. مبارزه برای آنکه دیگران عزت و کرامت نفس ما را ارج بنهند و به آن احترام بگذارند. آدم‌های ضعیفی که می‌بخشند درواقع تن به بی‌احترامی و حرمت‌شکنی متجاوزان به خودشان می‌دهند. هدف آن‌ها پرهیز از فشار قضاوت دیگران - که همه ما تحت تأثیرش هستیم - پرهیز از درد منفور و مغضوب

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل ...؛ کرمی و اسدی | ۲۰۱

واقع شدن و درعین حال پرهیز از خشم و کینه‌ای است که این قضاوت‌ها، نسبت به ما برمی‌انگیزاند. از نظر نیچه این بخشودن فداکارانه و توأم با انکار نفسِ افرادِ ضعیف، سبب می‌شود تا به جای مقاومت در برابر دشمن، عشق و محبت نثارشان کنند. این بخشایشگران سعی می‌کنند تا با تصعید و تغییر شکلِ خشم و کینه خود، زیرِ لوای رهنمودهای خودستایانه‌ی بخشاینده‌ی مسیحی، دردِ خود را تسکین دهند (گاراد، ۱۳۹۲: ۵۵-۵۴). در مقابل نیچه معتقد است کینه‌توزی انسانِ والاتبار، آنگاه که در او پدیدار شود، خود را در یک واکنش آنی به اوج می‌رساند و خالی می‌کند. از این رو روان را زهر آگین نمی‌کند و هرگز چنان که ناگزیر نزد تمامی بیچارگان و ناتوانان دیده می‌شود، بی‌شمار بار از نو پدیدار نمی‌شود. دشمنانِ خود، بدآوردن‌ها و حتی کارهای بد خود را زود از یاد بردن، نشانه‌ی طبعِ قویِ انسانیِ والاتبار است که سرشار از قدرتی نرم، شکل‌پذیر و بازسازنده و دوباره سلامت بخش است (نیچه، ۱۳۷۷، ص ۴۶).

۴- دیدگاه نیچه در خصوص رابطه‌ی بخشودن، کینه‌ورزی و انتقام

شومن^۱ معتقد است که بخشش برای نیچه بیانی از رنجش است و آن قدر با کینه آمیخته شده که قابل انفکاک نیست. برای نیچه بخشش به جای غلبه بر رنجش، باعث ترویج رنجش می‌شود. بخشش غلبه بر خشم و کینه نیست، بلکه نگه داشتن کینه است تا به آرامی به جوش بیاید!! (Schoeman, 2007:27)؛ (Matthews, 2016:83). از نظر نیچه بخشش با احساس گناه و پشیمانی همراه بوده و نمونه‌ای از اخلاق گرای ضعیفان است. پشیمانی و توبه نوعی خودفریبی، بزدلی و ریاکاری است (Matthews, 2016:84). نیچه بخشش را نوعی پرستاری از خشم برای آسیب‌های گذشته و پوششی برای کینه و آرزوی انتقام می‌داند. بخشش به خصوص در مواردی که فرد خاطی معتقد به اشتباه بودن کارش نیست، عملی نادرست و توهین‌آمیز است.

از نظر نیچه کینه، خشم جوشانی است که چون خروجی ندارد، مجبور به تصعید شده

1. Schoeman

و پتانسیل خودویرانگری برای صاحبش را دارد. نیچه معتقد است انتقام ساده علیه عامل ایجاد رنج، سبب محو شدن اثر منفی کینه می‌شود؛ اما زمانی که انتقام انجام نشود، از آنجایی که کینه در دل بخشش حضور دارد، این کینه توزی ذهن را مسموم خواهد کرد؛ بنابراین از آنجایی که بخشش، کینه را برمی‌انگیزد، از این رو هیچ ارزش مثبتی در بخشش وجود ندارد. (Matthews, 2016:84) نیچه در «چنین گفت زرتشت» با ارائه تصویری لادری گرایانه از مفهوم مهربانی نسبت به دشمن، چنین می‌گوید: «اما اگر دشمنی داری، بدی او را با نیکی جبران مکن زیرا او را شرمند می‌کند، در عوض از او عصبانی باشی و اگر لعنت شدی، دوست ندارم که بخواهی دعا کنی، در عوض کمی به نفرین بیونید... یک انتقام کوچک، انسانی‌تر از عدم انتقام است». (Nietzsche, 1966:68)

در نظر نیچه مجازات به مثابه ادای بدهی تلقی می‌شود و تنها کسی که بتواند جبران کند، می‌تواند فراموش کند. از نگاه یک طلبکار، تنبیه دشمن به او این امکان را می‌دهد که خطای مجرم را فراموش کند و از طرفی با مجازات، مجرم نیز از تعهد و بدهی خود رها شده و می‌تواند آن را فراموش کند؛ بنابراین از دید بدهکار و طلبکار، مجازات سبب تخلیه‌ی بار احساسات منفی می‌شود. (Nietzsche, 1967:57) (Tan, 2015:35) از آنجایی که نیچه شجره‌نامه گناه و خطا را به پارادایم مبادله و بدهی برمی‌گرداند، به راحتی می‌توان از این نکته غافل شد که نگاه کنایه‌آمیز نیچه، در واقع نگاهی انتقادی با رویکرد هزینه- فایده به مفهوم بخشش است. نیچه چنین می‌گوید: «توهین کردن و سپس طلب بخشش نمودن بسیار پسندیده‌تر از آزردن و بخشش است. کسی که اولی را انجام می‌دهد ابتدا قدرت و سپس خوبی خود را نشان می‌دهد؛ اما اگر قربانی از ترس قضاوت دیگران، نخواهد رفتار غیرانسانی پنداشته شود، باید ببخشد. در اینجا به دلیل این اجبار، لذت از تحقیر دیگری اندک می‌شود. (Nietzsche, 1986:184) اگرچه نیچه این لذت بخشش را کتمان نمی‌کند اما آن را در قیاس با لذت انتقام ناشی از تحقیر و آزار مجرم، خفیف می‌داند. او معتقد است با اشراف به نیت بخشنده و اینکه او مجبور است ببخشد تا اقدام او غیرانسانی قلمداد نشود، می‌توان حضور خشم را در این فرد احساس کرده و به

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل ...؛ کرمی و اسدی | ۲۰۳

نادرستی بخشش او پی برد؛ زیرا فرد قربانی پس از آزردن قادر به تلافی نیست اما مجبور است دیگری را که به اندازه کافی چنان حيله گر است که توأمان قدرت و انسانیت خود را نشان داده است، ببخشد. در اینجا بخشش، نه ناشی از انتخاب آزادانه‌ی فرد بلکه از سرِ اطاعتِ کینه‌توزانه از انتظارات جامعه صورت گرفته است (Tan, 2015:40).

نیچه به جای بخشیدن، فراموش کردن را توصیه می‌کند. به عنوان نمونه شخصی به نام میرابو^۱ را مثال می‌زند «کسی که هیچ حافظه‌ای برای یادآوری توهینی که نسبت به او انجام می‌شد، نداشت و هرگز نمی‌بخشیدشان، بلکه فراموششان می‌کرد»؛ چنین انسانی با یک تکان، بسیاری از خوره‌هایی را که جان دیگران را می‌خورند، از خود دور می‌کند. از نظر نیچه تنها در اینجا است که «دوست داشتن دشمن خویش» به راستی جایی دارد؛ البته اگر چنین چیزی هرگز در جایی از زمین مصداق داشته باشد؛ بنابراین به طور کلی از نظر نیچه، بخشش که با رنجش مرتبط است یا نوعی ضعف است یا غیرضروری (نیچه، ۱۳۷۷، ص ۴۷) (Digeser, 2001:15). در نقد دیدگاه نیچه این سؤال مطرح است که آیا وضعیتی که نیچه توصیف می‌کند، یک وضعیت کلی است؟ به عبارتی همه کسانی که می‌بخشند، از ترس قضاوت، فشار مردم و کسب ستایش آن‌ها، می‌بخشند و تلافی نمی‌کنند؟ آیا بخشودن افرادی که با اشراف به نیت خود، با انگیزه‌ای غیر از آنچه نیچه عنوان می‌کرد، دیگران را می‌بخشند، فاقد ارزش اخلاقی و نادرست است؟! آیا بخشش، از منطق مبادله نیچه که در آن همه چیز مبتنی بر معامله و رابطه طلبکار و بدهکار است و خبری از حاکمیت و ارزش تقلیل‌ناپذیر افراد نیست، فراتر نمی‌رود؟!!

هنگامی که از انجام کاری پشیمان شده و استغفار می‌کنیم، چه چیز را طلب می‌کنیم؟ آیا غیر از این است که با درخواستِ بخشش، با قرار گرفتن در رحمتِ قربانی، حاکمیت قربانی خویش را به رسمیت می‌شناسیم و با این کار آنچه را که در تعرضِ مان، به ناحق از او گرفته بودیم، به او بازمی‌گردانیم. در اینجا همچون یک بدهکار - البته در موضع ضعف - تلاش می‌کنیم تا بدهی مان را پس دهیم. این وضعیت تداعی کننده دیدگاه هگل است:

1. Mirabeau

«حاکمیت پادشاه، منشأ حق عفو جنایتکاران است؛ زیرا تنها حاکم است که می تواند قدرت روح را برای لغو آنچه انجام شده است به فعلیت برساند و با بخشش و فراموشی، جنایت را باطل کند.» اما نیچه، هگل نیست؛ از نظر او یک شخصیت مستقل، می بایست در به کارگیری توأمان حافظه فعال و فراموشی فعال توانمند باشد، به عبارتی اگرچه بخشش مربوط به دیگری است اما فراموشی مستلزم رابطه و مبارزه با خود، مبارزه با رنجش و کینه نسبت به فرد خطاکار است. در اینجا این فراموشی فعال پیش شرط ذهنی و نشانه‌ی قوت شخصیت فرد است. تأکید نیچه بر وجود کینه هم‌زمان با تصمیم قربانی به بخشودن فرد خطاکار، به جهت آن است که فراموشی و حافظه کاملاً تحت اراده انسان نیست. از این رو چون نمی توان عامدانه فراموش کرد پس نمی توان به معنای واقعی کلمه بخشید؛ زیرا مجبوریم در درون خود خشم و کینه را نسبت به فرد خطاکار نگه داریم و بالتبع از اثر ویرانگر آن مصون نیستیم. (Tan, 2015:47-48) در این موضع برای تبیین، نقد و ارزیابی هر چه بیشتر دیدگاه نیچه لازم است تا رابطه بخشش و فراموشی را بیشتر مورد توجه قرار دهیم.

۵- رابطه بخشش و فراموشی و تأکید نیچه بر فراموشی فعال

برخی فیلسوفان تلاش می کنند تا میان دو مفهوم بخشش و فراموشی تمایز قائل شوند. پل هیوجز^۱ معتقد است بخشش یک فضیلت مبتنی بر اراده است که به درستی بدان سفارش شده است اما فراموشی یک پدیده کاملاً منفعل و غیرارادی است که گاهی ممکن است اتفاق بیفتد. از این رو فراموشی، برخلاف بخشش یک فضیلت نیست؛ بنابراین هیوجز معتقد است بخشش را نباید معادل فراموش کردن دانست. البته در ادبیات عمومی، مردم معمولاً این دو واژه را معادل و در کنار هم به کار می برند (Boleyn-Fitzgerald, 2002:484). اما از نگاه برخی، درخواست از فرد قربانی برای فراموشی، نادرست است؛ زیرا زمانی که احساس خشم قوی با آگاهی از ظلم فرد خطاکار توأم شود، قربانی نمی تواند نسبت به اثر آن ظلم دچار فراموشی تعمدی

1. Paul Hughes

شود. به نظر می‌رسد درخواست فراموشی، به معنای ناتوانی در یادآوری، شبیه آنجایی که می‌گوییم «کلیدهایم را فراموش کردم»، نیست. «فراموش کن» در اینجا به معنای «به آن مسئله فکر نکن» است. این گونه فراموشی اگرچه معادل بخشش نیست اما امری ارادی است و چون منفعلانه نیست، فضیلت محسوب می‌شود (Boleyn-Fitzgerald, 2002:490). با تمامی این توصیفات به نظر می‌رسد یک رابطه ذاتی میان دو واژه بخشش و فراموشی وجود دارد؛ زیرا وقتی فردی اظهار می‌دارد که: «تو را می‌بخشم اما نمی‌توانم آنچه را با من کردی فراموش کنم». به منزله اعتراف به این است که هنوز موفق به بخشش تو نشده‌ام. در اینجا حافظه به عنوان نشانه‌ای از رنجش مداوم و عدم بخشش کامل عمل می‌کند. در شعر سوگواری سارا کوفمن^۱ به نام «شوا»^۲ امتناع از بخشش نازی‌ها مستقیماً به دلیل امتناع از فراموش کردن - ظلمی که قربانیان هولوکاست اعم از زنده و مرده، متحمل شده‌اند - ناشی می‌شود. از نظر کوفمن بخشش هولوکاست به منزله ابطال جنایت و انکار ارتکاب جنایت است. فراموش کردن جنایت، خیانت به حافظه و مضاعف کردن آسیبی است که قربانیان هولوکاست متحمل شده‌اند. (Tan, 2015:21) با توجه به محتوای شعر کوفمن، دریدا^۳ معتقد است که «بخشش فقط نابخشودنی‌ها را می‌بخشد!!» دریدا برای جلوگیری از عادی‌سازی وحشت شرارت و به خطر انداختن خصلت ناب بخشش، بخشش بی‌قید و شرط و زود هنگام را نادرست می‌داند (Bernstein, 2006:395).

نیچه در مقاله دوم کتاب تبارشناسی اخلاق، فراموشی فعال را از «صرفاً اینرسی»^۴ که منظور از آن یک فراموشی صرفاً منفعلانه یا محو کامل حافظه به دلیل سستی است، متمایز می‌کند. نیچه فراموشی فعال را به عنوان یک «نیروی مثبت سرکوب»^۵ برای حفظ

-
1. Sarah Kofman
 2. Shoah
 3. Derrida
 4. mere vis inertiae
 5. positive faculty of repression

«نظم روانی»^۱ ضروری می‌داند (Nietzsche, 1967:57)(Tan, 2015:28). او فراموشی فعال را به طور متناقضی، هم نوعی فراموشی و هم راهی برای پذیرفتن مسئولیت کامل گذشته می‌داند. از نظر نیچه بدون فراموشی فعال، نمی‌توان هیچ کاری را انجام داد؛ زیرا ماندن در تجربیات تلخ گذشته، نیروی امید، شوق، شادی و غرور را در ما از بین خواهد برد و کسی که قدرت این فراموشی عامدانه را در خود نداشته باشد، به تعبیر نیچه همچون دستگاه گوارشی است که دچار سوءهاضمه^۲ شده است؛ بنابراین فرد می‌بایست قدرت تنظیم و مدیریت هیجانات منفی که در بخشش مؤثر هستند را داشته باشد تا با کاستن یا تضعیف تأثیر عاطفی آزاردهنده‌ی بخشی از عمل اشتباه که سبب نشخوار ذهنی می‌شود، زمینه را برای آرامش ذهنی فراهم کند؛ زیرا این کاهش بر یادآوری و تأثیرپذیری درست از خاطرات و درس گرفتن از آن‌ها تأثیرگذار است (Nietzsche, 1967:58)(Blustein, 2014:100). نیچه اگرچه با بخشودن مخالف است اما با تلاش عامدانه برای یادآوری بخش‌هایی از خاطرات یا فراموشی اشتباهات دیگران در شرایط خاص، موافق است. از نظر او یادآوری اشتباهات دیگران تماماً مضر و بلافایده نیست. نیچه با تأثیرپذیری از دیدگاه ارسطو معتقد است یادآوری خاطرات در مناسبت‌های مناسب، به روش درست، در زمان مناسب و... امری مطلوب است. نیچه معتقد است خطوط و حدود فضیلت یادآوری را بایستی فعالانه با مشخص نمودن حدود فضیلت فراموشی به تعادل رساند. برای دستیابی به این تعادل، افراد و گروه‌ها باید در پاسخ به آسیب‌ها و ناامیدی‌ها نوعی تاب‌آوری داشته باشند، چیزی که او آن را «قدرت پلاستیکی»^۳ می‌نامد؛ که «فرد یا قوم یا یک فرهنگ را قادر می‌سازد تا بدون له شدن زیر بار آسیب‌ها و ناامیدی‌ها، آن‌ها را از سر بگذرانند». برای این کار، فرد بایستی واکنش عاطفی-هیجانی نسبت به رویدادهای گذشته را تعدیل کند؛ زیرا این تعدیل اگرچه سبب فراموشی و ناتوانی در به یادآوری اتفاقات نمی‌شود، اما از رنجناکی آن‌ها

1. psychic order

2.The metaphor of dyspepsia

3. plastic power

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل ...؛ کرمی و اسدی | ۲۰۷

می‌کاهد و زمینه را برای درس گرفتن از تجربیات تلخ گذشته و عدم تکرار آن‌ها فراهم می‌کند. نیچه ما را ترغیب می‌کند تا عمیق‌تر در گذشته خود کاوش کرده تا از این طریق، عادات و الگوهای کنشی جدید برای آینده را کشف کنیم. همچنان‌که او می‌گوید «گاهی اوقات... همین زندگی که نیازمند فراموشی است، تعلیق موقتی این فراموشی را می‌طلبد تا خوب زندگی کنیم و از گذشته درس بگیریم» (Blustein, 2014:121) نیچه تمایل داشت تا این معنا از «فراموشی» را جایگزین «بخشش» کند. از نظر او بخشش به معنای غلبه بر خشم و رنجش، همیشه مستلزم چشم‌پوشی از مطالبه‌ی حق علیه کسی است که به نحوی آسیب‌زده یا توهین کرده است. چنین چشم‌پوشی، بخشش را ناعادلانه می‌کند. از این‌رو نیچه در دفاع از عدالت، با هرگونه بخشودن مخالفت می‌کند (Helmick, 2002:38) (Volf, 2000:870). در نقد دیدگاه نیچه می‌توان چنین گفت که بنابر همان تعدیل‌گری احساسات که نیچه موافق آن بود، تعدیل احساسات، فراموشی را تسهیل و مانع نشخوار فکری شده و بالتبع زمینه‌ساز بخشش خواهد شد. برخلاف دیدگاه نیچه، تصمیم بر بخشودن، هر خاطره عاطفی منفی ناشی از اشتباه را از کانون نشخوار فکری دور کرده و آن‌ها را به گونه‌ای آرام خواهد کرد که هرگونه ناراحتی ناشی از آن‌ها، عاملیت مؤثر فرد را تهدید نکند؛ بنابراین فراموشی که برای بخشش ضروری بود، راه متفاوتی را برای به خاطر سپردن و یادآوری اشتباهات ممکن می‌سازد. فراموشی در اینجا به معنای رها شدن از اثر عاطفی منفی در حین مرور خاطرات است.

دریدا اگرچه به نقش حافظه در بخشش اذعان می‌کند اما یکی دانستن بخشش و فراموشی را رد می‌کند: «یقیناً هیچ بخششی بدون یادآوری و حافظه وجود ندارد، اما هیچ بخششی هم وجود ندارد که بتوان آن را به یک عمل حافظه تقلیل داد. به طور خاص بخشش به معنای فراموشی صرف نیست». دریدا بر ملازمه‌ی یادآوری و بخشش تأکید دارد. از نظر او بخشودن مشتمل بر آن است که کسی که رنج می‌کشد، فراموش نکند، بلکه بتواند بدون کینه به یاد آورد. بخشش به طور جدایی‌ناپذیری با واقعیت یا

خاطره رنج پیوند خورده است. بخشش چیزی بیش از یک قضاوت عقلانی است. این تصمیمی است که به شدت به احساساتی مثل خشم، اندوه، تحقیر، رنجش و تمایل به تلافی و انتقام از خود دلالت دارد. از نظر دریدا برای اینکه بتوان یک اشتباه را بدون تحقیر و نفرت از مجرم به خاطر آورد، شخص باید آن قدر قوی شده باشد که بتواند خاطره درد گذشته را بدون غرق شدن در ناامیدی و رنج تداعی کند (Tan, 2015:24). با کمی دقت درمی یابیم که دیدگاه دریدا در خصوص تلاش قربانی برای فراموشی ظلم فردِ خطاکار، دقیقاً همان دیدگاه نیچه است با این تفاوت که دریدا این فراموشی را شرط لازم و نه کافی برای بخشش می داند. اشتباه نیچه آن است که ضمن تأکید بر فراموشی بر انتقام نیز اصرار دارد و این یک نوع تناقض مفهومی و رفتاری را به تصویر می کشد؛ زیرا فردی که در پی انتقام است، بی شک در تلاش برای فراموشی آن گونه که کانت توصیف می کرد، ناکام بوده و گرنه از انتقام چشم پوشی می کرد. به نظر می رسد که نیچه، نیک بدین مسئله واقف بوده که در هر صورت - بخشش یا انتقام - فراموش نکردن و یادآوری ظلم، سبب ایجاد احساسات منفی کینه و نفرت و... در قربانی می شود؛ اما راه حل نهایی او یعنی انتقام اشتباه است؛ زیرا در مقام تمثیل، او در پی خاموش کردن آتش با بنزین است!! که شعله های کینه، نفرت و تمامی احساسات منفی را بلندتر خواهد کرد.

۶- دلیل علیه بخشودن؛ انگیزه های بد برای بخشودن

استدلال نیچه همچون برخی دلایل دیگر برای نبخشودن بر این مبناست که چون ممکن است بخشودن با انگیزه های نامطلوبی که اخلاقاً نمی توان بر آن ها صحه گذاشت، انجام پذیرد پس اساساً بخشودن کار اشتباهی است. برای مثال افرادی ممکن است ببخشایند فقط برای اینکه تفوق اخلاقی شان را به رخ بکشند؛ یا دیگران را در موقعیت اخلاقی نامساعد قرار دهند، یا نزد ستمگران قدرتمند خود شیرینی کنند، یا در چشم دیگرانی که با بخشودن آن ها موافقت دارند، بزرگوار جلوه کنند. یا بار سنگین گناه را به دوش متعرض یا به دوش دیگرانی که به اندازه او بخشاینده نیستند، بیندازد

(garraad, 2003:47)(گاراد، ۱۳۹۲: ۷۲).

اشکال این دلایل علیه بخشودن این است که انگیزه‌های بد در انجام هر فعل درست اخلاقی ممکن است وجود داشته باشد؛ اما همه ما می‌دانیم که در چنین مواردی ایراد کار بر نفس فعل وارد نیست بلکه بر ارزش اخلاقی آن وارد است. از طرفی همه علمای اخلاق ارزشمندی عمل را منوط به صحت نیت نموده‌اند. امکان و احتمال سوءنیت نمی‌تواند و نباید ملاک داوری ما علیه بخشودن باشد. استدلال بالا شبیه این است که بگوییم چون برخی افراد نه از سر تکلیف بلکه از ترس عواقب منفی تخطی از قانون، از قانون تبعیت می‌کنند، پس پایبندی آن‌ها به قانون فاقد ارزش اخلاقی بوده و بر این اساس باید قانون را لغو کرد!!.

۷- معذور داشتن بدیل مناسب برای انتقام

آنچه نیچه را به ستایش و طرفداری از انتقام سوق می‌دهد، خشم و کینه فروخته‌ای است که به زعم او، بخشایشگران علی‌رغم بخشش در وجود خود نهفته می‌دارند. پیش‌ازاین در باب معذور داشتن گفتیم که اگر دریابیم چرا فرد متعرض دست به این تعرض زده، می‌توانیم دریابیم که چرا او چنین تعرضی را بد نمی‌دانسته است و بنابراین دیگر او در نظرمان فردی بیگانه و متفاوت از خودمان که باید طرد و محکومش کنیم، نخواهد بود. به عبارتی اگر علل ریشه‌ای اعمال خطاکاران را دریابیم، متوجه می‌شویم که اگر ما هم جای آن‌ها بودیم، احتمالاً همان کاری را می‌کردیم که آن‌ها کرده‌اند. در اینجا ممکن است علی‌رغم کسب این آگاهی، آن فرد را نبخشیم اما آنچه عملاً رخ می‌دهد، «معذور داشتن» است. معذور داشتن حقیقتاً نوعی بخشش خفیف است زیرا سبب شده تا نفرت و کینه از خطاکاران تا حدی از دل پاک شده یا دست کم دردناک نباشد. راه حل نیچه مبنی بر انتقام از طرفی موجب تشدید خشونت و نفرت در جامعه شده و از طرف دیگر امکان اصلاح رفتار خطاکاران را سخت می‌کند؛ زیرا انتقام سبب شده تا افراد خطاکار نسبت به عملکرد خود احساس پشیمانی ننموده و بزهکاری خود را توجیه کنند.

همچنین نیچه تصمیم برخی افراد به بخشش را که ممکن است از سر بزدلی و ترس از عواقب انتقام‌گیری از ظالمان باشد را به همه افراد تعمیم داده است. اگرچه در خصوص برخی افراد ممکن است بخشودن، از سر بزدلی و پوششی برای کینه و آرزوی انتقام باشد اما تعمیم آن به همه انسان‌ها نشان‌دهنده مغالطه تعمیم نابجا در استدلال نیچه است. ممکن است نیچه بگوید همه افراد به نیت پنهانی و ریاکارانه خود برای بخشش، واقف نیستند و این مسئله در ناخودآگاه آن‌ها مستتر است. با فرض این اظهارنظر نیز در نقد نیچه می‌توان چنین گفت که چطور انسان‌ها به نیت پنهانی خود واقف نیستند ولی نیچه از مافی‌الضمیر آن‌ها آگاه است؟!.

برای فردِ خدا‌ناباوری چون نیچه، بخشش، بی‌عدالتی محض و نشانه ضعف است؛ اما برای کسانی که به خدایی که شخصاً متعهد به اجرای عدالت است، ایمان دارند؛ بخشودن نه نشانه ضعف بلکه عملی ایمانی است. بخشش تبرئه مجرم نیست بلکه انتخابی برای پایان دادن به چرخه انتقام و واگذاری عدالت به دست خداوند است. با توجه به آموزه‌های مزامیر درمی‌یابیم که خشم علیه بی‌عدالتی متعلق به خداست. اگرچه خشم در برابر بی‌عدالتی عمیق، اجتناب‌ناپذیر است ولی نباید آن را در قلب خود نگهداریم. (Reynolds, 2013:118)

نتیجه‌گیری

به گمان نیچه تنها توصیه دینی و اخلاقی، بخشودنِ ظالمان خویش است و ازاین‌رو آن را به باد انتقاد گرفته و آن را نشانه بزدلی و ترس از اقدام متقابل می‌داند؛ درحالی‌که در نگاه ادیان به خصوص دین اسلام، بخشودن و انتقام به معنای مطالبه حق در همین جهان و موکول نکردن آن به جهان دیگر، گزینه‌هایی بدیل هستند که فرد در صورت تمایل می‌تواند یکی از آن‌ها را انتخاب نماید. البته نگاه و توصیه‌ی ادیان متمایل به بخشش و برتر دانستن فضیلتِ بخشودن است. از طرف دیگر تلاش نیچه در منحصر دانستن معنا و دلالتِ بخششِ ضعیفان، به ناتوانی آن‌ها در انتقام از زورمندان و ظالمان نوعی مغالطه تعمیم نابجا است؛ زیرا گاهی بخشش ناشی از عمل به معنای این مصراعِ شعر زیبای

مولانا است که «گر تو با بد، بد کنی پس فرق چیست؟!». در اینجا بخشش نه از موضع ضعف و ناتوانی در مطالبه حق، بلکه ناشی از فضیلت اخلاقی و اتخاذ یک نگاه تربیتی نسبت به ظالمان مبتنی بر صبری آگاهانه است.

نیچه بخشش را از آن جهت که مستلزم چشم پوشی از مطالبه حق است، مذموم دانسته و آن را ناعادلانه تلقی نموده و خواستار انتقام و اقدام متقابل، به منظور برقراری عدالت است؛ اما از طرفی با توجه به عدم لزوم تناسب جرم و مجازات در انتقام گیری، اقدام متقابل سبب کاهش رفتارهای خشن و بهبود مناسبات میان ظالم و مظلوم نمی شود. انتقام گیری همچون تلاش برای خاموش کردن آتش با بنزین است که به چرخه خشونت میان طرفین، دامن می زند. از طرف دیگر، طبیعی است فردی که گزینه بخشودنِ خاطی را انتخاب می کند با علم به عدم برقراری عدالت از طریق بخشش، بخشودن را انتخاب می کند و در اینجا فضیلت مندی و فراوظیفه بودن بخشش، سبب انتخاب آن توسط فرد شده است؛ بنابراین دیدگاه نیچه مبنی بر اینکه - بخشش مذموم است، زیرا سبب برقراری عدالت نمی شود - اساساً نقدی بر دیدگاه مدافعان بخشودن نیست. همچنین می توان علت دیدگاه منفی نیچه در خصوص مفهوم بخشش را در تنفر او از فضائل مسیحی مانند فروتنی، ملایمت، عشق و بخشش و وجود برخی آیات انجیل که بر بخشش بی قید و شرط تأکید دارند، دانست.

از دیگر اشتباهات نیچه اتخاذ این پیش فرض است که بخشش، کینه را همچون آتشی زیر خاکستر پنهان کرده و آرزوی انتقام را در پس ذهن فرد زنده نگه می دارد. راه حل نیچه مبنی بر انتقام از طرفی موجب تشدید خشونت و نفرت در جامعه شده و از طرف دیگر امکان اصلاح رفتارِ خطاکاران را سخت می کند؛ زیرا انتقام سبب شده تا افراد خطاکار نسبت به عملکرد خود احساس پشیمانی ننموده و بزهکاری خود را ادامه و توجیه کنند. نیچه تصمیم برخی افراد به بخشش را که ممکن است از سر بزدلی و ترس از عواقب انتقام گیری از ظالمان باشد را به همه افراد تعمیم داده و هرگونه انگیزه دیگر برای بخشیدن را نادیده گرفته و مرتکب مغالطه تعمیم نابجا شده است. از این رو

بدیل‌های انتقام همچون سپردن مجرمان به دست قانون، معذور داشتن و بخشودنِ خطاکاران- با لحاظ شرایطی همچون پشیمانی و تلاش فردِ خطاکار برای جبران و اصلاح رفتار- ناقض دیدگاه نیچه هستند.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

ORCID

Mohammad Karami

Behrouz Asadi

<https://orcid.org/0000-0003-0065-6504>

<https://orcid.org/0000-0002-9606-7116>

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل ...؛ کرمی و اسدی | ۲۱۳

منابع

ایمانی‌فر، حمیدرضا؛ فاطمی، جمیله؛ امینی، فاطمه (۱۳۹۱) بخشش از دیدگاه روان‌شناسی و قرآن کریم، *انسان‌پژوهی دینی*، شماره ۲۷، شماره بهار و تابستان، صص ۱۷۵-۱۴۹.

کاوندی، سحر. (۱۳۹۹). فضیلت بخشودن از نظر موافقان و مخالفان، *تأملات اخلاقی*، دوره ۱(۳)، ۹-۲۷.

گاراد، ایو؛ مک ناتون، دیوید. (۱۳۹۲). *بخشودن*، مترجم خشایار دیهیمی، تهران: نشر گمان.
ژیژک، اسلاوی. (۱۴۰۲). *خشونت؛ پنج نگاه زیرچشمی*، علی‌رضا پاك‌نهاد، تهران: نشر نی، چاپ سیزدهم.

نیچه، فریدریش ویلهلم (۱۳۷۷) *تبارشناسی اخلاق*، ترجمه داریوش آشوری، تهران: نشر آگه، چاپ دوم.

References

- Bernstein, R. J. (2006). Derrida: The Aporia of Forgiveness?. *Constellations: An International Journal of Critical & Democratic Theory*, 13(3).
- Blustein, J. (2014). *Forgiveness and remembrance: Remembering wrongdoing in personal and public life*. Oxford University Press, USA.
- Boleyn-Fitzgerald, P. (2002). What should "forgiveness" mean?. *J. Value Inquiry*, 36, 483.
- Digester, P. E., & Digester, P. (2001). *Political forgiveness*. Cornell University Press.
- Garrad, E. & D. MacNaughton(2003). In Defence of Unconditional Forgiveness. *Proceedings of the Aristotelian Society*.103: 39-60.
- Glas, G. (2006). Elements of a phenomenology of evil and forgiveness. *Trauma, truth, and reconciliation—healing damaged relationships*, 171-202.
- Graham, Stephen(2013) *forgiveness: forgiveness, guilt and repentance* https://contemporarychristianity.net/wp-content/uploads/2013/03/Forgiveness_Paper_10.pdf
- Helmick, R. G., & Petersen, R. (Eds.). (2002). *Forgiveness & reconciliation: Public policy & conflict transformation*. Templeton Foundation Press.
- MATTHEWS, E. (2016). *A PHILOSOPHICAL EXPLORATION OF FORGIVENESS: ITS ORIGINS AND POSSIBILITIES* (Doctoral dissertation, ERASMUS UNIVERSITY, ROTTERDAM).

- Muller-Fahrenholz, G. (1997). *The Art of Forgiveness: Theological Reflections on Healing and Reconciliation*. Geneva: WCC Publications.
- Murphy, J. G. (2003). *Getting even: Forgiveness and its limits*. Oxford University Press.
- Nietzsche, F. (2000). *Basic writings of Nietzsche*. Modern Library.. On the genealogy of morals. First Essay, p439-492. Translated and edited by Kaufmann, W. New York: The Modern Library.
- Nietzsche, Friedrich (1966). *Thus Spoke Zarathustra, "On the Adder's Bite"*, trans. Walter Kaufmann, New York: Penguin.
- Nietzsche, Friedrich (1986) *Human, All Too Human*, trans. Marion Faber with Stephen Lehmann (Lincoln, Nebr.: University of Nebraska Press).
- Nietzsche, Friedrich, [1887] 1967, *On the Genealogy of Morals*, Walter Kaufmann and R.J. Hollingdale (trans.), New York: Vintage
- Reynolds, M. (2013). Radical Forgiveness: God's Call to Unconditional Love. *Christianity Today*, 57(5), 74-75.
- Schoeman, M. (2007). Generosity as a central virtue in Nietzsche's ethics. *South African Journal of Philosophy= Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Wysbegeerte*, 26(1), 17-30.
- Talay Turner, Z. (2019). Nietzsche on memory and active forgetting. *The European Legacy*, 24(1), 46-58.
- Tan, J. E. P. (2015). Forgetting and Forgiving: A Nietzschean Perspective. *Prajñā Vihāra: Journal of Philosophy and Religion*, 16(1).
- Volf, M. (2000). Forgiveness, reconciliation, and justice: A theological contribution to a more peaceful social environment. *Millennium*, 29(3), 861-877.
- Yandell, K. E. (1998). The metaphysics and morality of forgiveness. *Exploring forgiveness*, 35-45.

References [In Persian]

- Garrad, Eve, & McNaughton, David. (2013). *Forgiveness*. Translated by Khashayar Deihami. Tehran: Goman Publishing. [In Persian]
- Imanifar, Hamidreza; Fatemi, Jamileh; & Amini, Fatemeh. (2012). "Forgiveness from the Perspective of Psychology and the Holy Qur'an." *Religious Anthropology*, No. 27, Spring–Summer, pp. 149–175. [In Persian]
- Kavandi, Sahar. (2020). "The Virtue of Forgiveness According to Its Advocates and Opponents." *Ethical Reflections*, 1(3), 9–27. [In Persian]

تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل ...؛ کرمی و اسدی | ۲۱۵

Nietzsche, Friedrich Wilhelm. (1998). *On the Genealogy of Morality*. Translated by Dariush Ashouri. Tehran: Agah Publishing, 2nd ed. [In Persian]
Žižek, Slavoj. (2023). *Violence: Six Sideways Glances*. Translated by Alireza Paknahad. Tehran: Ney Publishing, 13th ed. [In Persian]

استناد به این مقاله: کرمی، محمد، اسدی، بهروز. (۱۴۰۴). تحلیل فلسفی مفهوم بخشودن و رابطه آن با فراموشی با تأکید بر نقد و تحلیل استدلال نیچه علیه بخشودن، فصلنامه علمی حکمت و فلسفه، ۲۱(۸۳)، ۱۸۵-۲۱۵. doi: 10.22054/wph.2025.84251.2284

Hekmat va Falsafeh (Wisdom and Philosophy) is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.